

усь, як народ з певними етнічними ознаками, з його побутовими і господарськими навиками, появилася на історичній сцені не відразу. Народ з усіма його особливостями в мові, трудових навиках, звичаях, духовному обличчі склався в результаті безупинного, тривалого етногенічного і історичного процесу.

Далеко не все нам відомо, як цей процес відбувався. Але цілком ясно, що в той момент, який уперше висвітлюють нам наші джерела, руський народ постає перед нами уже з власною культурою, безперечно, генетично зв'язаною з глибоким минулим.

Це минуле ми маємо змогу розкрити, може, не з однаковою ясністю в усіх його етапах, але ж досить конкретно і переконливо.

Історик руського народного господарства не може тепер ігнорувати блискучі відкриття археологів. Маю на увазі насамперед успіхи у вивченні так званої трипільської культури. Це культура Подністров'я і Подніпров'я, що датується III—II тисячоліттям до н. е., тобто доскіфська культура.

Це та сама територія, яка пізніше стала центром Русі. У нас немає підстав сумніватися в тому, що невідомі нам по імені племена, які населяли цю територію, генетично зв'язані з Руссю.

Ще В. В. Хвойка відкрив при розкопках трипільських площадок рештки культурних рослин і на XIII археологічному з'їзді поставив питання про землеробство в трипільську епоху¹.

Тепер вивчення трипільської культури, особливо завдяки працям Т. С. Пассек, зробило дуже великі успіхи. Спостереження і висновки Т. С. Пассек в питанні про землеробство в епоху трипільської культури, тобто за 3 тисячоліття до н. е., мають дуже велике значення.

¹ В. В. Хвойка, Начало земледелия и бронзовый век в среднем Поднeпровье, «Труды XIII Археол. съезда в Екатеринославе в 1905 г.», т. I, М., 1907, стор. 1—8.

«вятичи победи и возложи на ня дань от плуга, яко же и отець его имаше»¹. Ми маємо — правда, трохи пізнішу — розшифровку цієї землеробської одиниці оподаткування. Гельмольд (XII ст.), розповідаючи про західних прибалтійських слов'ян, між іншим, повідомляє, що «існує у оботритів єпископська подать, яка замінює десятину, а саме: *від кожного плуга, тобто від двох волів або одного коня* (курсив мій.— Б. Г.) — міра хліба, 40 міток льону, 12 нум доброї монети (XII nummi rotatae monetae)...»². Кедрін те саме говорить про болгар: «Кожен болгарин, що мав пару волів, повинен був вносити (Візантії.— Б. Г.) щороку міру пшениці, проса і посуд вина». Тут ідеться про період залежності Болгарії від Візантії, тобто про час між 1018 і 1185 рр.³

Як говорить Гедеонов, «вендські князі одержували від смердів вендської землі оброк, сплачуваний хлібом від плуга,... «...de quolibet agatro contulimus» (Dreger, № 29). Цей оброк називався плуговим, rogadine (пор. Maciejovski H. Rg., 11, 270, Ann. 580)»⁴.

Якщо одиниця оподаткування в даному суспільстві дістала своє походження від найголовнішого орного знаряддя виробництва, то цілком очевидно, що ми маємо справу з суспільством безумовно землеробським.

Ці наші міркування ми можемо дуже добре перевірити, коли зіставимо наведені факти з предметами матеріальної культури, що їх завжди знаходять під час розкопок.

В цьому відношенні у археологів немає незгод.

У своїй праці «Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена» В. В. Хвойка, той самий, який звернув свою увагу і на землеробство в трипільську епоху, робить спробу підвести підсумки численних даних археологічних розкопок в Середньому Подніпров'ї, тобто в районі, для нас особливо цікавому, оскільки тут утворився центр Київської держави. Не тільки для «слов'янської епохи» (термінологія В. В. Хвойки.— Б. Г.), але й для періодів більш ранніх В. В. Хвойка упевнено говорить про панування тут землеробства, зв'язуючи тим самим трипільську культуру з більш пізньою дослов'янською і слов'янською. «Отже, ми бачили,— підбиває підсумки В. В. Хвойка,— що жителі Середнього Придніпров'я слов'янської епохи знали багато галузей виробництва, але ремесла не становили головної форми праці місцевого населення. *Найперша роль належала все-таки землеробству і скотарству*. Це підтверджується дуже частим знаходженням різних сільськогосподарських знарядь — *залізних наральників, мотик, серпів, кіс та ін. знарядь*,

¹ Лаврентьевская летопись, під 964 і 981 рр.

² Helmoldi Chronica Slavorum, liber I, Monumenta Germaniae historica, т. XX.

³ Ф. И. Успенский, Образование второго Болгарского царства, «Зап. Новоросс. унив.», т. 27, 1879, стор. 113.

⁴ С. Гедеонов, Варяги и Русь, ч. I, СПб, 1876, стор. 311.

знайдених в городищах і могильниках цих часів, а також і знаходженням *величезної кількості зерен хлібних злаків*, які нерідко зберігалися в спеціальних приміщеннях. В хатах, як виявило дослідження стародавніх будівель, знищених пожежею, в частині, сусідній з житловим приміщенням, нерідко знаходили цілі шари піджарених хлібних зерен — *пшениці, ячменю, жита й проса*; іноді їх знаходили в дерев'яних обгорілих кадобах або бочках. У деяких випадках, наприклад, у Шарківському (Шаргородському) городищі, хлібні зерна були знайдені в спеціальних зерносховищах, побудованих у частині, яка прилягала до житлового приміщення. Зерносховища ці являли собою круглу, викопану в жовтій материковій глині яму із склепистим верхом, в якому був отвір; стінки такої ями були до червоного обпалені»¹. «Слов'янську епоху» В. В. Хвойка починає після «великого переселення народів».

Великий знавець історії хлібних злаків у нашій країні К. А. Фляксбергер у своїх працях дає багатий і переконливий матеріал у питанні про наявність різноманітних хлібних культур у Східній Європі з дуже давнього часу. Він обслідував насіння культурних рослин з розкопок 1928 р. Банцеровського городища під Мінськом, яке відноситься до VI—VIII століть. Виявилось, що головну масу насіння становили тут горох і дрібноплідні кінські боби *vicia faba*. Боби цих районів, як пише К. А. Фляксбергер, «є аборигенами, давність вирощування яких можна віднести до періоду більш ніж 1300 років тому». Тут же були великі шматки спеклої маси проса. Нарешті, в горщиках знайдено як домішку насіння кормової віки (*vicia sativa*) і трохи зерен м'якої пшениці (*tr. vulgare*). «Значить,— робить висновок К. А. Фляксбергер,— м'яка пшениця доходила до Мінська уже в VI—VIII століттях. Цікаво, що тут, як і в більш пізній період під Смоленськом, не знайдено жита»².

Виявляється, така сама картина характерна не тільки для Середнього Подніпров'я.

Дуже цікаві спостереження П. Н. Третьякова під час розкопок укріпленого селища в гирлі р. Сонохти, яка впадає в Волгу за 20 км нижче гирла р. Шексни, поблизу села Березники. Розкопки провадилися в 1934—1935 рр. Селище виникло приблизно в III—IV століттях н. е. і було знищене великою пожежею близько IV—V століть. В цьому укріпленому селищі 11 будівель, з них 5 житлових хат, 1 велика громадська будівля, 2 приміщення, зв'язані з виробництвом і обробкою металу, 1 ткацька хата, 1 приміщення для зберігання й розмелювання зерна і 1 похоронне.

¹ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена, Киев, 1913, стор. 61 (курсив скрізь мій.— Б. Г.).

² К. Фляксбергер, Находки культурных растений доисторического периода, «Труды Института истории науки и техники», серія 1, вип. 2, стор. 177 та ін.